

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Νέστορα Κουράκη

Ομότιμου Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Λευκωσίας

Τακτικού Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών

Αποδέχθηκα με ιδιαίτερη χαρά να προλογίσω τη δεύτερη έκδοση του παρόντος έργου του Διονυσίου Αλικανιώτη, τόσο διότι προέρχεται από έναν εξαιρετο πνευματικό άνθρωπο, όσο και διότι το ίδιο το έργο, που τιμήθηκε άλλωστε με διαγωνιστικό βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών, αξίζει όντως να τύχει μιας ευρύτερης μελέτης και προβολής.

Και πρώτα, δυο λόγια ως προς τον συγγραφέα, του οποίου το συγγραφικό έργο εντυπωσιάζει πράγματι σε όγκο και πολυμέρεια, αλλά κυρίως σε εμβάθυνση και διεισδυτικότητα. Έχοντας μελετήσει εμβριθώς το έργο του κορυφαίου Έλληνα φιλόλογου Ιωάννη Συκουτρή, στον οποίο μάλιστα αφιέρωσε ογκώδη τόμο για τη ζωή και το έργο του («Ιωάννης Συκουτρός. Η ζωή και το έργο του (1901-1937)», εκδ. «Κάκτος» 2008), αλλά και του πρ. πρωθυπουργού και σπουδαίου στοχαστή Παναγιώτη Κανελλόπουλου, με τον οποίο μάλιστα τον συνέδεε στενός πνευματικός δεσμός, ο Διονύσιος Αλικανιώτης διεμόρφωσε από ενωρίς μια πολύπλευρη, «αναγεννησιακή» θα έλεγα, προσωπικότητα: Τα ενδιαφέροντά του, χάρις ιδίως σε αυτούς τους δύο μέντορες, τους οποίους και εγώ εκτιμώ ξεχωριστά, εκτείνονται ταυτόχρονα στην ιστορία, τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, την κοινωνιολογία και την ελληνική πολιτική, αλλά βεβαίως και στη νομική επιστήμη, την οποία ο Αλικανιώτης εσπούδασε τόσο στην Αθήνα (Αριστούχος Διδάκτωρ Νομικής), όσο και στο Παρίσι (DEA Δημ. Δικαίου, Université de Paris I).

Αντιστοίχως, τα έργα του Διονυσίου Αλικανιώτη αφορούν την ελληνική νεότερη πολιτική ιστορία και τη νεότερη συνταγματική ιστορία, ενώ σημαντική είναι και η συμβολή του στη μελέτη της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας. Ειδικότερα:

Από τα ιστορικά του έργα με πολιτικές προεκτάσεις ξεχωρίζουν τα ακόλουθα: «*Δημήτριος Γούναρης*» (1983, εκδ. Φιλιππότης), «*Ο αγώνας του Π. Κανελλοπούλου εναντίον της Δικτατορίας*» (1987, εκδ. Γιαλλελής), «*Ο Ν. Πλαστήρας και η αβασίλευτη δημοκρατία*» (1993, εκδ. Πιτσιλός), «*Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Αλέξανδρος Σβώλος και Παναγιώτης Κανελλόπουλος – Εκλεκτικές Συγγένειες*» (2000, εκδ. Δόμος), «*Η πολιτική διάσταση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου*» (2001, εκδ. Πατάκης), «*Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη*» (β' έκδοση 2020 εκδ. Άμμων).

Από τα νομικά του έργα (κυρίως συνταγματικού χαρακτήρα) με ιστορική διάσταση, άξια μνείας είναι το ανά χειράς έργο, καθώς και: «*Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας 1924-1935*» (1991, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας), «*Το Συντακτικό έργο των Γ' και Δ' Εθνικών Συνελεύσεων και της Βουλής του 1926 – Συγκριτική Έρευνα*» (2003, εκδ. Γιαλλελής), «*Το Σχέδιο Συντάγματος του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος (1937)*» (β' έκδοση 2020, εκδ. Άμμων).

Τέλος, από τα έργα του για την ελληνική λογοτεχνία αξίζει να αναφερθούν τα σχετικά με τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη: «*Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Η ζωή και το έργο του*» (έκδοση στα ελληνικά του έργου του *Octave Merlier «Skiathos, île grecque»*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, επίμετρο (2016, εκδ. Δόμος) και «*Τρία Παπαδιαμαντικά Δοκίμια*» (Αθήνα 2018, εκδ. Δόμος). Επίσης ο Διονύσιος Αλικανιώτης έχει δημοσιεύσει τα μυθιστορήματα «*Μαριγώ Ρουσέλλη*» και «*Αλή Βεράν*», καθώς και ένα (ακόμη) έργο στη μνήμη του Ιωάννη Συκουτρή με τίτλο «*Νεκρικοί Διάλογοι στην ουδέτερη ζώνη του κόσμου*» (2018 - εκδ. Αναγνώστης), ενώ έχει έτοιμο προς έκδοση το πολύτομο

(και πολύτιμο) έργο του «Κοινοβουλευτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος (1793-2001)», καταστάλαγμα πολυετούς έρευνας.

Πρόκειται επομένως για επιστήμονα με εξαιρετική προσφορά στη θεματολογία με την οποία κατά καιρούς ασχολήθηκε και για τον οποίο δικαίως η Ακαδημία Αθηνών, όταν τον εβράβευσε για το ανά χείρας έργο το 1994, σημείωσε χαρακτηριστικά ότι «το κυριώτερο [...] προσόν της εργασίας του είναι ότι δεν περιορίζεται σε ένα απλό νομικό σχολιασμό των συνταγματικών εννοιών και των συνταγματικών διαδικασιών, αλλά προσπαθεί επίσης να εντοπίσει την σημασία τους κατ' αναφορά προς τα γεγονότα και τις ευρύτερες απαιτήσεις που επάγεται η δυναμική του δημοκρατικού πολιτεύματος» (την εν λόγω εισηγητική έκθεση υπογράφουν οι επιφανείς αείμνηστοι ακαδημαϊκοί Μιχ. Στασινόπουλος, Γ.Κ. Βλάχος και Αριστόβουλος Μάνεσης).

Τώρα, όσον αφορά το ίδιο το εδώ παρουσιαζόμενο έργο, το αντικείμενό του φαίνεται εκ πρώτης όψεως περιορισμένο σε μια συγκεκριμένη θεματική της συνταγματικής μας ιστορίας, δηλ. την, μετά την ισχύ του Συντάγματος 1927, διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ του Προέδρου της Δημοκρατίας και των δύο σωμάτων που συναποτελούσαν τη νομοθετική εξουσία, δηλ. της Γερουσίας και της Βουλής. Ωστόσο, πίσω από το στενό αυτό θεματικό πλαίσιο, που άλλωστε ήταν το αντικείμενο του προκηρυχθέντος διαγωνισμού της Ακαδημίας Αθηνών για τον οποίο και του δόθηκε το βραβείο, ο Διονύσιος Αλικανιώτης βρήκε την ευκαιρία να φωτίσει το θέμα από όλες του τις πλευρές: Όχι δηλ. απλώς να αναλύσει με διεξοδικές αναπτύξεις τη νομική διάσταση του θέματος, αλλά και να παρουσιάσει μια περιεκτική επισκόπηση για το πώς διαμορφώθηκε στην Ελλάδα, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το πολιτικό εκείνο κλίμα που οδήγησε στην αντικατάσταση της Βασιλευομένης

Δημοκρατίας από την Προεδρευομένη, με πρωταγωνιστή βεβαίως τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου.

Οπωσδήποτε, η αντικατάσταση αυτή διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από το γεγονός ότι στη χώρα μας ο θεσμός της Βασιλείας δεν φαίνεται να απέκτησε ποτέ στέρεες ρίζες. Ήδη από το 1797, όταν ο Ρήγας Βελεστινλής κατήρτισε το γνωστό Σύνταγμά του –το οποίο ουδέποτε ίσχυσε και στα περισσότερα σημεία του ήταν πιστό αντίγραφο του Γαλλικού Συντάγματος της Συμβατικής Εθνοσυνελεύσεως του 1793–, ουδέποτε έγινε μεταξύ των Ελλήνων συζήτηση για εγκαθίδρυση μοναρχίας ή βασιλείας σε μελλοντικό Ελληνικό Κράτος. Φωτεινά πνεύματα, όπως ο «Ανώνυμος» της Ελληνικής Νομαρχίας, ο Κοραΐς και άλλοι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα είχαν πάντοτε στον νου τους, ιδίως κατά τα πρότυπα του Συντάγματος των ΗΠΑ. Το τρίτο μάλιστα Σύνταγμα του αγώνος της Ανεξαρτησίας, το λεγόμενο της Τροιζήνας (1827), που χαρακτηρίστηκε από τον Αλέξανδρο Σβώλο ως «το τελειότερον των Συνταγμάτων της Επανάστασεως», ως Αρχηγό του Κράτους όρισε Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος και αποκλήθηκε Κυβερνήτης. Ωστόσο, μετά την δολοφονία του Καποδίστρια, οι Δυνάμεις επέβαλαν στην Ελλάδα ισόβιο κληρονομικό απόλυτο Μονάρχη, τον Όθωνα, ως αντάλλαγμα τρόπον τινά για την αναγνώριση της Ανεξαρτησίας της χώρας, αλλά και διότι, ενδεχομένως, οι πικρές εμπειρίες από τη σφοδρότατη αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια και την αναρχία που ακολούθησε μετά τη δολοφονία του, δημιούργησαν την αίσθηση ότι το σύστημα αυτό της αβασίλευτης Δημοκρατίας με Έλληνα Κυβερνήτη δεν μπορούσε να συνεχισθεί εκείνη την περίοδο.

Ο πρώτος εκπρόσωπος της Β' Δυναστείας Δανός Πρίγκιπας Γεώργιος ορκίστηκε πίστη σ' ένα Δημοκρατικό Σύνταγμα, το οποίο όμως κατ' ουσίαν απέπνεε και αυτό την οσμή της Μοναρχίας, όπως έδειξε η μεγάλη εθνική κρίση, που ξέσπασε με-

τά το 1915. Ήδη όμως, από το 1880 περίπου, όπως αναφέρει ο Διονύσιος Αλικανιώτης στο εισαγωγικό κεφάλαιο του ανά χείρας έργου, είχαν εμφανισθεί φωτεινά πνεύματα, διακατεχόμενα από αγνές δημοκρατικές ή και πρώιμες σοσιαλιστικές αντιλήψεις, που επεδίωκαν την εγκαθίδρυση αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος. Ήταν ο Ρόκκος Χοϊδάς, ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος ή «Ραμπαγάς», ο Σταύρος Καλλέργης, ο Πλάτων Δρακούλης κ.ά. Οι άνδρες αυτοί ήσαν ρομαντικοί, είχαν περιορισμένη πολιτική εμπειρία και δεν βρέθηκαν στην κεντρική πολιτική σκηνή, αλλ' αντίθετα υπέστησαν συχνά απηνείς πολιτικές διώξεις και φυλακίσεις.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 γεννήθηκε στην Τρίπολη, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου καταγόμενος από το Λεβίδι Μαντινείας, υιός ανωτέρου εκπαιδευτικού και βουλευτή. Μετά από λαμπρές σπουδές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό (Χαϊδελβέργη, Βερολίνο, Λονδίνο και Παρίσι) στη Νομική, τις Κοινωνικές Επιστήμες και τη Φιλοσοφία, ο Παπαναστασίου εισήλθε στην πολιτική αρχικά μεν ως αρχηγός δικού του κόμματος με το όνομα «Λαϊκόν Κόμμα» (κόμμα το οποίο ουδόλως πρέπει να συγχέεται με το ομώνυμο υπό του Δημ. Γούναρη ιδρυθέν κατά το 1920), αλλά κατόπιν προσχωρώντας στο κόμμα του Ελ. Βενιζέλου, έως ότου το 1924, έχοντας διαχωρίσει τη θέση του από τον Βενιζέλο, πρωτοστάτησε στην κατάργηση της Βασιλευομένης Δημοκρατίας και στην εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης.

Αγώνα υπέρ της Αβασίλευτης είχε δώσει πλην των προαναφερθέντων ρομαντικών Ελλήνων δημοκρατών ή σοσιαλιστών και ο σπουδαίος νομικός και κοινωνιολόγος Γεώργιος Φιλάρετος από τη Χαλκίδα. Κατά πολλά έτη πρεσβύτερος του Παπαναστασίου, προσεχώρησε και αυτός μετά το 1915 στον Ελευθ. Βενιζέλο και στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, αλλ' ουδέποτε συνεργάστηκε με τον Παπαναστασίου επισήμως.

Το έργο του Παπαναστασίου μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα το 1907 και την ανάμειξή του στα κοινά υπήρξε πολυ-

σχιδές και στηρίχθηκε σε τρεις πυλώνες: την έκδοση περιοδικού, την εξαγγελία επιστημονικού προγράμματος και την πολιτική οργάνωση. Ειδικότερα, ο Παπαναστασίου εξέδωσε επιστημονικό περιοδικό με τίτλο «Πολιτική και Κοινωνική Επιθεώρησης» και, σε πολιτικό επίπεδο, εξήγγειλε ένα εξόχως προοδευτικό πρόγραμμα, μείγμα φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών στοιχείων. Το πρόγραμμα αυτό κατέστη και η επίσημη πολιτική διακήρυξη μιας πολύ αξιόλογης επιστημονικής ομάδας που στην αρχή ήταν ολιγάριθμη, κατόπιν όμως αυξήθηκε αρκετά σε αριθμό μελών και ονομάστηκε Ομάδα των Κοινωνιολόγων (σε αυτήν το 1909 υπήχθη και το μικρό Λαϊκόν Κόμμα του Παπαναστασίου, έως το 1915). Άνδρες υψηλής περιωπής και επιστημονικού κύρους, όπως ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Θρασύβουλος Πετιμεζάς, ο Παναγιώτης Αραβαντινός, ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, ο Θαλής Κουτούπης και ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, μετέσχαν ως ιδρυτικά μέλη στην κίνηση αυτή και ανεγνώρισαν τον Παπαναστασίου ως επικεφαλής. Κατήλθαν μάλιστα στις εκλογές προς ανάδειξη της Α΄ και κατόπιν της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής και συνέδραμαν ουσιωδώς στον εκσυγχρονισμό του Συντάγματος κατά το 1911. Ωστόσο, κατά τις εκλογές του Απριλίου 1912 ο Παπαναστασίου απέτυχε να εκλεγεί στην Μαντίνεια και η ευάριθμη κοινοβουλευτική ομάδα του Λαϊκού Κόμματος ανεγνώρισε ως προσωρινό εκπρόσωπό της, στη Βουλή, τον Παν. Αραβαντινό.

Κατά την πολεμική τριετία 1917-1920, τα στελέχη του Παπαναστασίου επλαισίωσαν το πολεμικό καθεστώς του Βενιζέλου, ο δε αρχηγός τους Αλέξανδρος Παπαναστασίου ανέλαβε, κατά το διάστημα εκείνο, Υπουργός Συγκοινωνίας. Όμως, μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου οι Κοινωνιολόγοι απέτυχαν και αυτοί να εκλεγούν, ο δε Παπαναστασίου στράφηκε οριστικά στην εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας, δημοσιεύοντας στις 12 Φεβρουαρίου του 1922 το «Δημοκρατικό Μανιφέστο», με το οποίο κατήγγειλε την πολιτική των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων στο μικρασιατικό (για την πράξη του αυτή

καταδικάστηκε σε φυλάκιση). Επίσης, ξεκίνησε να ιδρύει σε όλη την Επικράτεια δημοκρατικούς συλλόγους. Από την ενοποίηση αυτών των συλλόγων προέκυψε στη συνέχεια η «Δημοκρατική Ένωσις», το νέο υπό τον Αλέξανδρον Παπαναστασίου κόμμα, το οποίο αντικατέστησε το κατά το 1915, ως ελέχθη, διαλυθέν Λαϊκόν Κόμμα του.

Η «Δημοκρατική Ένωσις» ετάχθη στην αριστερή πτέρυγα του βενιζελικού χώρου, ενώ και παλαιότερα η Ομάδα των Κοινωνιολόγων θεωρείτο ως ιδιαιτέρως ριζοσπαστική. Ωστόσο, όπως διηγείται ο προσωπικός φίλος του Βενιζέλου και βουλευτής του Στέφανος Γρανίτσας, *«Ο Βενιζέλος θεωρούσε την ύπαρξη της Κοινωνιολογικής Ομάδος [το 1910] ως τόσο πολύτιμη, για κινητήριο δύναμη της κοινωνίας και της πολιτείας, για ατμομηχανή, όπως την εχαρακτήρισε πολλακίς, ώστε, άμα τρίτος ωμίλησε περί συγχωνεύσεώς της στο κόμμα του, [ο Βενιζέλος] είπε: Αυτή χρειάζεται με κάθε τρόπο να είναι αυτοουσία, να είναι των άκρων, να κινή το πλήθος και την πολιτεία προς τα εμπρός»*.

Ο Παπαναστασίου θεωρήθηκε δικαίως ως ο ιδρυτής της Ελληνικής Δημοκρατίας του 1924, καθώς στις 25 Μαρτίου του ίδιου χρόνου, έχοντας σχηματίσει κυβέρνηση με τη στήριξη του (βενιζελικού) Κόμματος των Φιλελευθέρων, κατέθεσε ψήφισμα στη Δ΄ Συντακτική Συνέλευση για την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, κηρύσσοντας έκπτωτη την Βασιλεία (το ψήφισμα επικυρώθηκε με δημοψήφισμα στις 13 Απριλίου 1924).

Επρόκειτο για άνθρωπο με βαθειά μόρφωση, πηγαία αισθήματα αλτρουισμού και αγνά δημοκρατικά ιδεώδη. Έδωσε πάντοτε τον αγώνα τον καλόν, ώστε η Δημοκρατία να ευδοκιμήσει και, υπερβαίνουσα τις εγγενείς δυσχέρειές της, να είναι αποτελεσματική για το καλό του Έθνους, όπως εκείνος το επίστευε. Δυστυχώς, το όνειρο εκείνο εκράτησεν ολίγον. Η δολοφονική απόπειρα κατά του Ελ. Βενιζέλου της 6ης Ιουνίου 1933

και η αποτυχία της Κυβέρνησης Τσαλδάρη να διαλευκάνει το έγκλημα σε ποινικό και πολιτικό επίπεδο, οδήγησαν στο μοιραίο κίνημα βενιζελικών αξιωματικών της 1ης Μαρτίου 1935, περαιτέρω, δε, στο πραξικόπημα του Γεωργίου Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου 1935 και στη συνακόλουθη κατάλυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.

Η Δημοκρατία του 1924 διήγαγε το πλείστον του βίου της υπό το Σύνταγμα της 3ης Ιουνίου 1927. Υπήρξε όμως και συνταγματική προϊστορία. Η Δ' Εθνική Συνέλευση, στις 30 Ιουνίου 1925 συνέστησε τριακονταμελή κοινοβουλευτική Επιτροπή, υπό την Προεδρία του Α. Παπαναστασίου, με σκοπό να καταρτισθεί το οριστικό Σύνταγμα της Δημοκρατίας. Πράγματι η Επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της εντός τριμήνου και παρέδωσε το Σχέδιό της στην τότε Κυβέρνηση του δικτάτορα Θ. Πάγκαλου. Σημειώνεται ότι το Σχέδιο αυτό υπήρξε ιδιαίτερα προοδευτικό και απέπνεε τις πολιτικές και κοινωνικές θέσεις της παλαιάς Ομάδας των Κοινωνιολόγων και της Δημοκρατικής Ένωσης. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος εδημοσίευσε το Σχέδιο, αλλά με τροποποιήσεις, στις 29 Σεπτεμβρίου 1925 («Σύνταγμα» του 1925), διαλύοντας ταυτόχρονα και την Δ' Εθνική Συνέλευση. Όμως μετά την πτώση της δικτατορίας αυτής, συστήθηκε νέα τριακονταμελής Επιτροπή υπό την προεδρία του Π. Μερλόπουλου, το δε νέο Σύνταγμα ψηφίσθηκε στις 3 Ιουνίου 1927.

Αναμφίβολα, το Σύνταγμα αυτό του 1927 θεωρείται ως το προοδευτικότερο των μέχρι τότε Ελληνικών Συνταγμάτων, αν και όχι τόσο πολύ, όσο το Σχέδιο της Επιτροπής Παπαναστασίου.

Ειδικότερα, το Σύνταγμα του 1927 διαφέρει ουσιωδώς του έως τότε ισχύοντος Συντάγματος του 1911. Το κυριότερο, καθιερώνει αβασίλευτη μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος με αιρετό ανώτατο άρχοντα, δηλ. Πρόεδρο Δημοκρατίας. Επιπλέον: Υιοθετεί το σύστημα των δύο νομοθετικών σωμάτων,

Γερουσίας και Βουλής. Αναγνωρίζει για πρώτη φορά στην Ελλάδα ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία θέτει υπό την προστασία του Κράτους, όπως την ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης (ά. 21), την εργασία (ά. 22), τον γάμο (ά. 24), κ.ά. Καθιερώνει για πρώτη φορά σύστημα κυβερνητικής νομοθέτησης σε περίπτωση απουσίας των Βουλών, παρέχει δηλ. στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την αρμοδιότητα να εκδίδει, υπό προϋποθέσεις, νομοθετικά διατάγματα κατόπιν ειδικής εξουσιοδότησης της Βουλής και της Γερουσίας (ά. 77). Καταργεί το άρθρο το προστατευτικό της επίσημης γλώσσας, ώστε να μη τίθενται φραγμοί στη γλωσσική εξέλιξη. Καθιερώνει το προαιρετικό συνταγματικό δημοψήφισμα, κ.ά.

Περαιτέρω, το Σύνταγμα του 1927 περιόρισε σημαντικά τις αρμοδιότητες του Αρχηγού του Κράτους, ενώ αντιθέτως ισχυροποίησε τη νομοθετική εξουσία και την πλειοψηφία που απορρέει από τα δύο νομοθετικά σώματα.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι από τις καινοτομίες αυτές του Συντάγματος 1927 μία μόνο διетήρησε (αλλά με τροποποιήσεις) το επόμενο Σύνταγμα του 1952: την κυβερνητική νομοθέτηση κατά το άρθρο 35 παρ. 2-5 του Συντάγματος εκείνου.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου απεβίωσε στις 17 Νοεμβρίου 1936. Η ειρωνεία της Ιστορίας είναι ότι η κηδεία του Πρωτοστάτη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας έτυχε να γίνει την ίδια ημέρα με την κηδεία του πρώην Βασιλιά Κωνσταντίνου και των πρώην Βασιλισσών Σοφίας και Όλγας, λόγω μετακομιδής των οστών τους από τη Φλωρεντία της Ιταλίας όπου είχαν αποβιώσει και ταφεί προσωρινά. Η δικτατορία Μεταξά ετέλεσε μεγαλοπρεπή κηδεία των βασιλέων με παρουσία στρατού, δημοσίων υπαλλήλων, μαθητών, μελών της ΕΟΝ κ.ά. Ωστόσο ένα σημαντικό μέρος του λαού, αποτελούμενο από δεκάδες χιλιάδες πολιτών, προσήλθε στο Α΄ Νεκροταφείο, όπου την ίδια ώρα εκηδεύετο ο Αλεξ. Παπαναστασίου. Την προσέλευση αυτή, η δικτατορία δεν επεχείρησε να ματαιώσει. Προσφέρθηκε

μάλιστα, σε ένδειξη καλής θελήσεως, να τελέσει την κηδεία αυτή δημοσία δαπάνη, πράγμα το οποίο όμως αρνήθηκε να δεχθεί η αδελφή του Παπαναστασίου Αριστοβούλη Λοπρέστη, μόνη στενή συγγενής του.

Μετά την κήρυξη της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936, το Ελληνικό κράτος διολισθαίνει σε αυταρχικό, ενώ παρόμοιος περιορισμός των ατομικών ελευθεριών συντελείται εκ νέου με το στρατιωτικό καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967. Μετά την ανατροπή του καθεστώτος αυτού τον Ιούλιο του 1974, εγκαθιδρύεται (οριστικά πλέον) από τον Κωνστ. Καραμανλή η Γ' Ελληνική (Αβασίλευτη) Δημοκρατία. Βέβαια, το Σύνταγμα της 3ης Ελληνικής Δημοκρατίας υπολείπεται εκ πρώτης όψεως σε προοδευτικότητα έναντι του Συντάγματος της Δημοκρατίας του 1927, το οποίο πιστώνεται πρωτίστως στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Ωστόσο, θα πρέπει να αναγνωρισθεί ότι ο Κωνστ. Καραμανλής και οι συνεργάτες του προέβησαν το 1975 σε μια επιτυχημένη συνταγματική μεταρρύθμιση που εκάλυπτε τις ανάγκες της χώρας και μάλιστα σε μια εποχή κατά την οποία είχαν μεταβληθεί εντελώς τα πολιτικά δεδομένα παλαιότερων εποχών: Οι δημοκρατίες εξελίσσονταν όλο και περισσότερο σε προεδροκεντρικές και πρωθυπουργοκεντρικές, με ταυτόχρονη μείωση των αρμοδιοτήτων και των εξουσιών των κοινοβουλευτικών σωμάτων. Υπό το πρίσμα αυτό, και το Σύνταγμα του 1975 είναι για την εποχή του ένα από τα πιο προοδευτικά Συντάγματα της Ευρώπης.